
ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

УДК 338.43:633.88

DOI: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2021.9.2>

Бойко Л.О.

кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
доцент кафедри економіки та фінансів,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3699-6906>

Boiko Liudmyla

Kherson State Agrarian and Economic University

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ТРАВ'ЯНОГО БІЗНЕСУ

ECONOMIC EFFICIENCY OF THE PRODUCTION OF MEDICINAL PLANTS AND PROSPECTS OF HERB BUSINESS

У зв'язку з погіршенням екологічного стану планети все більше людей прагнуть до здорового способу життя, і у цьому їм можуть допомогти лікарські рослини та різноманітна продукція, виготовлена на їхній основі. Значна кількість підприємців цікавиться вирощуванням лікарських рослин, які потребують різні галузі та сфери діяльності. Зростаючий попит на лікарські рослини не покривається виробництвом, тому їх вирощування є вигідною нішею для бізнесу в аграрному секторі. У статті проаналізовано сучасний стан виробництва лікарських рослин в Україні. Установлено низку чинників, що, з одного боку, стимулюють виробників до розвитку трав'яного агробізнесу (високий рівень рентабельності), з іншого – стримують розвиток ринку лікарської сировини в Україні (дорогий насіннєвий матеріал, спеціальна техніка та обладнання, ручна праця).

Ключові слова: лікарські рослини, ефіроолійні та пряні культури, підприємницький продукт, трав'яний агробізнес, ринок лікарської сировини.

В связи с ухудшением экологического состояния планеты все больше людей стремятся к здоровому образу жизни, и в этом им могут помочь лекарственные растения и разнообразная продукция, изготовленная на их основе. Значительное количество предпринимателей интересуется выращиванием лекарственных растений, которые нужны для разных отраслей и сфер деятельности. Растущий спрос на лекарственные растения не покрывается производством, поэтому их выращивание – выгодная ниша для бизнеса в аграрном секторе. В статье проанализировано современное состояние производства лекарственных растений в Украине. Установлен ряд факторов, с одной стороны, стимулирующих производителей к развитию травяного агробизнеса (высокий уровень рентабельности), с другой – сдерживающих развитие рынка лекарственного сырья в Украине (дорогостоящий семенной материал, специальная техника и оборудование, ручной труд).

Ключевые слова: лекарственные растения, эфиромасличные и пряные культуры, предпринимательский продукт, травяной агробизнес, рынок лекарственного сырья.

Because of a worse ecological condition of the planet, more and more people become inclined to choose a healthy way of life, medicinal plants can help them in it and different products are made on their basis. More and more entrepreneurs are interested in growing medicinal plants necessary for pharmaceutical industry, cosmetology, food industry, hospitality industry and other

areas of activity. Growing medical plants should be considered as a market element, because they are characterized by a steady and stable product sale. Plants are a source for obtaining different medicinal substances, they are a product of everyday demand. In the period of the coronavirus crisis there has been an increase in the demand for plants-immunostimulants, more than 30% of all medicinal preparations are obtained from plant-based raw materials. Medical value of a medicinal plant is determined by the availability of particular chemical substances in its tissues that have a physiological effect on a human body. Production of medicinal plants does not meet the increasing demand for them, therefore growing medicinal plants is a profitable niche for business in the agrarian sector. The purpose of the research is to analyze efficient production of medicinal plants as a profitable entrepreneurial product in the agrarian business. In order to achieve the purpose, we set and performed the following tasks: to examine the current state and problems of the development of growing medicinal plants in Ukraine; to determine the essence and content of the market of medical plant-based raw materials; to offer recommendations for efficient activity of the industry. The study analyzes the current state of growing medicinal plants in Ukraine. It establishes a number of factors that, on the one hand, stimulate producers to develop medicinal plant agribusiness (a high level of profitability), on the other hand, restrain the development of the market of medicinal plant-based raw materials in Ukraine (expensive seed material, special methods and equipment for drying, manual labor).

Key words: medicinal plants, essential oil-bearing and spicy plants, entrepreneurial product, herb agribusiness, market of medicinal-plant based raw materials.

Постановка проблеми. Лікарські рослини – одна з важливих галузей сільсько-господарського виробництва, останнім часом її розвитку приділяється значна увага, адже цей напрям агробізнесу економічно вигідний. Вирощування лікарських рослин слід вважати елементом ринку, тому що вони мають стійкий та стабільний збут продукції. Рослини є джерелом отримання різноманітних лікарських речовин, це товар повсякденного попиту. У період коронакризи зріс попит на рослини-імуностимулятори, тому для аграріїв це одна з ніш ведення бізнесу. Понад 30% усіх лікарських препаратів отримують із рослинної сировини. Їх доцільно використовувати для профілактики і лікування більшості захворювань, а також для проведення підтримуючої терапії. Медична цінність лікарської рослини зумовлена наявністю в її тканинах певних хімічних речовин, які мають фізіологічну дію на організм. Найважливішими є алкалоїди, сполуки вуглецю, водню, кисню та азоту, глікозиди, ефірні олії, жирні олії, слизи, дубильні речовини і смоли. Усе більших обертів в Україні набирає професійне вирощування лікарських рослин на продаж. Вітчизняна та світова фармацевтика, парфумерія, харчова хімія потребують усе більше натуральних екстрактів для своїх виробів. Їх можуть забезпечити лише лікарські рослини, тому ринок лікарських рослин як в Україні, так і за кордоном у подальшому тільки зростатиме.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу дослідженню економічних аспектів розвитку галузі лікарських рослин приділяла низка вітчизняних науковців. Зокрема, Т.В. Мірзоева [1] представила динаміку виробництва лікарських культур в Україні в усіх категоріях господарств, проаналізувала окремі аспекти заготівлі дикорослих видів, обсяг внутрішнього ринку лікарської рослинної сировини, динаміку виробництва трав'яних та фруктових чаїв в Україні, а також лікарських препаратів, які містять рослинну сировину. Н.І. Паляничко, С.Я. Ольхович, О.В. Крохтяк [2] установили, що ефективність використання фіторізноманіття флори у нашій країні для медичних цілей є однією з найвищих у світі. Ю.А. Никитюк [3; 7] розглядає основні еколого-економічні детермінанти розвитку виробництва та переробки лікарських рослин в Україні. Для узгодження інтересів суб'єктів ринку лікарської рослинної сировини доводить необхідність розвитку інтеграційних об'єднань агрофармацевтичного комплексу та обґрунтовує рекомендації щодо територіальної організації виробництва лікарської рослинної сировини з урахуванням природно-кліматичних умов, розмірів господарств, поєднання галузей, структури угідь та відповідної інфраструктури. Л.О. Бойко [4–6] доводить, що вирощування лікарських рослин – дуже вигідний бізнес і найбільше він підходить для малих і середніх фермерських [7] та селянських

господарств. Стратегічні пріоритети державної політики розвитку лікарського рослинництва в Україні у своєму дослідженні висвітлює О.І. Фурдичко [8]. Стратегічне управління нині стало одним із головних чинників забезпечення економічної безпеки та стійкої динаміки розвитку підприємства [9]. Проте питання, що стосуються підприємницького бізнесу у виробництві лікарських рослин, зумовлюють необхідність подальшого розгляду та вивчення.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз ефективного виробництва лікарських рослин як вигідного підприємницького продукту в аграрному бізнесі. Для досягнення мети в роботі було поставлено й виконано такі завдання: розглянути сучасний стан та проблеми розвитку виробництва лікарських рослин в Україні; з'ясувати сутність і зміст ринку лікарської рослинної сировини; надати пропозиції для ефективного ведення цієї галузі.

Виклад основного матеріалу. Лікарськими вважаються ті рослини й трави, що мають у своєму складі хоча б одну речовину із цілющою дією. Їх застосовують як основне лікування, так і як доповнення чи для профілактики різних захворювань у людей і домашніх тварин. Вони використовуються людством з глибокої давнини, нині відомо понад 12 тис видів лікарських рослин. В Україні перша плантація лікарських рослин була закладена на початку XVII ст. на Полтавщині, де починали з вирощування шавлії, звіробою, валеріани, деревію, споришу, золототисячнику [10].

Нині, незважаючи на значні успіхи у сфері фармакології, лікарські рослини займають важливе місце в арсеналі лікарських засобів. Це пояснюється тим, що лікарські трави є більш близькими речовинами для організму людини, ніж синтетичні препарати, а їхній терапевтичний ефект хоча й розвивається повільно, проте більш тривалий і не викликає різких побічних дій. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 80% жителів нашої планети використовують лікарські рослини, біологічно активні добавки рослинного походження для лікування та профілактики різних недугів. Понад 52 тис видів рослин використовуються як лікарські. Для медичних потреб із 400 тис видів використовують 20 тис, а деякі науковці вважають, що ця цифра може сягати 50 або 70 тис [2].

Україна має належні умови для вирощування лікарських рослин: сприятливий клімат та родючі ґрунти. На її території налічується понад 200 різноманітних видів лікарських рослин, при цьому середня ефективність використання фіторізноманіття флори становить лише 12,5%. Понад 45% від усіх лікарських засобів, що випускаються в Україні, та 75% вітчизняних препаратів, що призначені для лікування та профілактики серцево-судинних захворювань, захворювань печінки, шлунково-кишкового тракту, виготовляються з рослинної сировини.

Лікарські рослини використовують у натуральному та переробленому вигляді. Для потреб науки й медицини заготовляють сировину близько 95 видів, у широких обсягах використовують близько 50 видів. В Україні найбільшу кількість сировини отримують із лікарських рослин, зібраних у Карпатах. Джерелом сировини для галузі виробництва лікарських засобів в Україні є дикорослі лікарські рослини, рослини, що культивуються, та імпортована сировина.

Упродовж останніх 20 років в Україні площі насаджень лікарських рослин зменшено майже у шість разів, виробництво ефірних олій – майже втричі, а також значно погіршилась якість харчових продуктів спеціального призначення на основі лікарських рослин. Фахівці зазначають, що бажання вирощувати лікарські рослини виникає нині у багатьох фермерів та заготівельників. Однак коли вони дізнаються про необхідність інвестування в якісне насіння, спеціальну техніку та приміщення для сушіння, а також про складну технологію збору та ручну працю під час вирощування рослин, про непрогнозовані та нестабільні ціни на таку сировину, то більшість утрачає бажання займатися цією справою.

Щоб компенсувати недостатню кількість лікарської рослинної сировини, вітчизняні підприємства її імпортують (майже 60%), хоча вона переважно має низькі якісні показники. Таким чином, в умовах сьогодення існує необхідність розроблення шляхів ефективного розвитку вітчизняного виробництва лікарських рослин [1].

Відповідно, в Україні ніша вирощування лікарських трав та ефіроолійних культур дуже вузька (табл. 1). Перелік культур залежить винятково від кон'юнктури ринку. Аналізуючи наявну статистичну інформацію щодо вирощування лікарських культур в Україні в усіх категоріях господарств, відзначимо, що протягом 2018–2020 рр. відбулося скорочення обсягів виробництва на 26%. При цьому посівні площі зросли на 31%. У сільськогосподарських підприємств ситуація аналогічна, і ними практично вироблена вся лікарська сировина. Господарства населення займаються частково вирощуванням гарбузів на насіння. На основі цього можна зробити висновок про зниження економічної ефективності виробництва лікарських культур за роки досліджень.

Таблиця 1

Вирощування лікарських рослин у 2018–2020 рр.

Лікарські рослини	Господарства усіх категорій		Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
	площа посівна, тис га	обсяг виробництва, тис ц /га	площа посівна, тис га	обсяг виробництва, тис ц /га	площа посівна, тис га	обсяг виробництва, тис ц/га
2018 рік						
Рослини лікарські, у т.ч.:	4,5	47,3	4,4	46,4	0,1	0,9
ромашка	0,3	1,3	0,3	1,2	0,0	0,1
валеріана	0,0	1,3	0,0	1,3	0,0	0,0
шипшина	0,0	0,1	-	-	0,0	0,1
насіння гарбуза	2,9	37,7	2,9	37,4	0,0	0,3
рослини лікар. інші	1,0	6,7	1,0	6,3	0,0	0,4
2019 рік						
Рослини лікарські, у т.ч.:	4,8	42,2	3,8	41,3	0,1	0,9
ромашка	0,3	3,2	0,3	3,2	0,0	0,0
валеріана	0,0	0,2	к	к	к	к
шипшина	0,0	0,1	-	-	0,0	0,1
насіння гарбуза	2,4	27,1	2,4	26,8	0,0	0,3
рослини лікар. інші	1,0	11,0	1,0	10,6	0,0	0,4
2020 рік						
Рослини лікарські, у т.ч.:	5,9	35,0	5,8	34,3	0,1	0,7
ромашка	0,1	0,9	0,1	0,8	0,0	0,1
валеріана	0,0	0,2	к	к	к	к
шипшина	к	к	к	к	-	-
насіння гарбуза	3,7	18,6	3,7	18,3	0,0	0,3
рослини лікар. інші	1,6	14,8	1,6	14,5	0,0	0,3

К – дані не оприлюднюються з метою забезпечення вимог Закону України «Про державну статистику» щодо конфіденційності статистичної інформації

Джерело: складено на основі [11]

Аналіз динаміки виробництва лікарських рослин, ефіроолійних, пряних культур та коріандру (табл. 2) свідчить про те, що протягом 2018–2020 рр. посівні площі під усіма видами культур зросли, але обсяги виробництва лікарських і ефіроолійних культур знизилися. Проте відзначено зростання обсягів виробництва пряних культур у три рази, коріандру майже в два рази. Пряні рослини набирають популярності, завдяки їхній бактерицидній, противірусній, протизапальній, спазмолітичній, седативній, тонізуючій дії вони використовуються під час приготування страв як лікувальні засоби, а також як консерванти. В умовах сьогодення лікарське рослинництво – це вузька та нерозвинута ніша, яка потребує значних інвестиційних вкладень.

Таблиця 2

**Динаміка виробництва лікарських культур
(пряні, ефіроолійні культури та коріандр) у всіх категоріях господарств
в Україні, 2018–2020 рр.**

Культура	Площа посівна, тис га	Обсяг виробництва, тис т	Урожайність, ц з 1 га зібраної площі
2018 рік			
Лікарські рослини	4,5	47,3	х
Ефіроолійні культури	4,9	64,5	х
Пряні культури	1,7	9,5	х
Коріандр, усього	5,4	34,6	7,0
2019 рік			
Лікарські рослини	4,8	42,2	х
Ефіроолійні культури	3,9	54,4	х
Пряні культури	1,7	14,6	х
Коріандр, усього	4,7	43,9	9,7
2020 рік			
Лікарські рослини	5,9	35,0	х
Ефіроолійні культури	4,9	53,1	х
Пряні культури	2,7	28,7	х
Коріандр, усього	6,6	62,8	9,5

Джерело: складено на основі [11]

Усе більших обертів в Україні в останні роки набирає професійне вирощування фермерськими господарствами лікарських рослин на продаж. Цей відносно новий для вітчизняних підприємців вид бізнесу є досить прибутковим, проте складним і фінансово затратним. І це не дивно, адже для започаткування такої справи необхідні не лише чималі кошти, а й певні знання агротехніки, вільні посівні площі та зв'язки на цьому специфічному ринку [12]. Але, незважаючи на численні перешкоди, вітчизняні підприємці продовжують активно освоювати ринок лікарських рослин. Так, зокрема, за останні три роки він збільшився на 67%. Особливо активно зростає експорт лікарських рослин та їхніх окремих компонентів у країни Євросоюзу та США. Не менш цікавими і перспективними є ринки азійських країн, передусім Японії та Китаю, Австралії.

Для вирощування лікарських рослин у промислових масштабах необхідні досить значні капіталовкладення. Так, за словами підприємця Дмитра Кубаріна, щоб закласти підвалини серйозного бізнесу на основі вирощування лікарських трав, необхідно

мати стартовий капітал в обсязі щонайменше \$50 тис, причому левова частка цих грошей піде на закупівлю насіння. Не менш важлива проблема – знайти якісне насіння потрібної культури (в Україні його виробляють мало, а з-за кордону імпортувати надто дорого) [13].

Проте вигода від цієї справи очевидна, оскільки вітчизняна та світова фармацевтика, парфумерія, харчова хімія потребують усе більше натуральних екстрактів для своїх виробів. Їх можуть забезпечити лише лікарські рослини. Завідувач аграрного сектору дослідної станції лікарських рослин Інституту агроєкології та природокористування НААН України Назар Приведенюк вважає, що ринок лікарських рослин як в Україні, так і за кордоном тільки зростатиме [14].

Головний попит на лікарську продукцію українських фермерів підтримують вітчизняні та зарубіжні парфумерні й косметологічні компанії. Проте для виходу на світові ринки необхідні обов'язкова сертифікація товару та проведення замірів радіаційного фону в рослинах. Це досить дороговартісно – у середньому 5 тис грн за один вид рослин. Зате прибуток може бути досить серйозним і становити у середньому 35–50% на рік [15].

Вітчизняний ринок лікарських рослин тільки нещодавно розпочав набирати оберти і динамічно розвиватися. Великі перспективи відкриваються у вітчизняних аграріях у країнах Європи, які охоче купують українські трави та корені. Тому є надія, що в подальшому ринок лікарських рослин в Україні буде активно розширюватися і збільшуватися як кількісно, так і якісно [16].

У 2019 р. Україна експортувала 4 450 т, це на 700 т більше, ніж у 2018 р., у грошовому еквіваленті це виглядає так: 334 млн грн – минулого року, 197 млн грн – у 2017 р. Середня вартість експортного кілограму з України – \$2,79, із Польщі – \$4,28. Проблемні моменти, на які вказують експерти – немає потрібної сировини у великих обсягах, окрім того, ми не вміємо її вигідно продавати. 50–60% обсягу експорту «роблять» 10–12 компаній, 90% експорту – дикороси, тобто не виростили, а зібрали. В Україні майже немає вирощування органічних трав – це великий потенціал для сільгоспвиробників.

Щодо розвитку ринку лікарської рослинної сировини Євген Шумейко, директор компанії «Добротрав», прогнозує, що кількість заготівельників дикоросів зменшиться, лікарські трави спробують вирощувати агрохолдинги, а кількість компаній-експортерів збільшиться. За його словами, ринок експорту лікарської рослинної сировини може зрости у 2023 р. до 25–30 млн дол. США [17].

Серед культур, перспективних для експорту в 2019 р.: цвіт кропиви глухої (за ціною 1 100 грн за кг), цвіт арніки монтани та пелюстки волошки (500–600 грн за кг), мох ісландський (100 грн), цвіт липи (200 грн), пелюстки соняшнику (150–170 грн).

Культури, що є в дефіциті на вітчизняному ринку: коріння алтея лікарського, валеріани лікарської, ехінацеї лікарської, лопуха, пелюстки волошки, соняшнику, нагідок, цвіт лаванди, ромашки, цмину та багато інших. Треба дуже добре знати кон'юнктуру ринку, щоб розуміти, які культури варто вирощувати [16].

У серйозне виробництво цілющих трав виробники можуть вкладати і мільйони гривень. Зазвичай у перший рік закладання плантації потрібно орієнтуватися на суми від 50 до 250 тис грн на гектар. Поки прийде гарний прибуток, треба почекати 3–5 років і більше. У цьому бізнесі на швидкі гроші розраховувати не варто.

Високий рівень рентабельності у цій галузі можливий тільки за умови комплексного розвитку виробництва, який складається з таких етапів: вирощування, переробка, виготовлення лікарських препаратів, маркетинг, реклама та кінцева реалізація.

Не останнє місце займають розроблення та вдосконалення прогресивних технологій вирощування, збирання, а також переробка лікарських рослин.

Нині вітчизняний ринок лікарських рослин не повною мірою насичений продукцією, оскільки наявні сьогодні виробництва не мають можливості задовольнити його попит.

Подолання проблем лікарського рослинництва в Україні дасть можливість значно збільшити обсяги заготівлі сировини з лікарських рослин, а також забезпечити нею вітчизняну фармацевтичну промисловість та інші галузі, а сільгосптоваровиробники за умови професійного підходу до вирощування лікарських рослин зможуть додатково отримувати значні прибутки.

Висновки. Аналіз сучасного стану лікарських культур показує суттєві відмінності у процесах виробництва, логістики, екологічного менеджменту, сертифікації та інших фінансових та організаційних аспектах, вирішення яких сприяє екологізації сільського господарства, розвитку сільських територій, стабілізації ринку лікарських рослин. Важливою умовою переходу лікарських рослин до збалансованого розвитку є необхідність забезпечення балансу екологічної, економічної та соціальної функції лікарських рослин, удосконалення системи їх вирощування.

Розвиток ринку лікарської сировини в Україні стримують два головних аспекти: по-перше, незначна кількість виробників, не вистачає сировини у великих обсягах для реалізації на зовнішній ринок, немає спеціалізованої техніки для здійснення технологічних процесів; по-друге, відсутність в українських виробників таких документів, як сертифікати HACCP, USDA NOP, EU Organic Standard та ін., це значною мірою впливає на ціну експорту.

Для стабільного виробництва лікарських рослин необхідне довгострокове планування. Не варто робити ставку на одну культуру, у разі обвалу цін на неї виробник утратить свої інвестиції. Найкраще поєднувати вирощування лікарських трав зі збором дикорослих.

Пріоритетне становище сьогодні має саме збирання дикорослих лікарських рослин. Така ситуація пов'язана в першу чергу з відсутністю належного правового регулювання вказаної групи відносин та державної підтримки даного різновиду сільськогосподарської діяльності.

Для вдалого розвитку бізнесу на вирощуванні лікарських рослин необхідно мати значні фінансові ресурси, у тому числі й для придбання сучасного вартісного обладнання для сушіння та переробки, рентабельність від використання якого буде значно вище, ніж тільки за одного їх вирощування.

Список використаних джерел:

1. Мірзоева Т.В. Аналіз сучасного стану виробництва лікарських рослин в Україні. *Приазовський економічний вісник*. 2018. Вип. 6(11). С. 62–67.
2. Паляничко Н.І., Ольхович С.Я., Крохтяк О.В. Сучасний стан виробництва лікарської рослинної сировини в Україні. *Збалансоване природокористування*. 2019. № 2. С. 81–87.
3. Никитюк Ю.А. Еколого-економічні детермінанти розвитку виробництва та переробки лікарських рослин. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 13. Ч. 1. С. 133–135.
4. Бойко Л.О., Сложинська В.О. Сучасні тенденції виробництва лікарських рослин. *Multidisciplinary research, Abstracts of XIV International Scientific and Practical Conference*. Bilbao, Spain, 2020. P. 54–55. DOI: 10.46299/ISG.2020.II.XIV.
5. Boiko V.O., Boiko L.O. Features of farm functioning under conditions of a competitive environment. *Економіка АПК*. 2018. № 3. С. 56–62.
6. Бойко Л. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств в умовах конкурентного ринку. *Таврійський науковий вісник. Серія «Економіка»*. 2020. № 2. С. 78–85.
7. Аверчев О., Аверчева Н. Напрями підвищення ефективності використання земельних ресурсів у фермерських господарствах. *Економіка та держава*. 2020. Вип. 5. С. 15–22.
8. Фурдичко О.І., Никитюк Ю.А. Стратегічні пріоритети державної політики розвитку лікарського рослинництва в Україні. *Економіка АПК*. 2015. № 8. С. 15–19.
9. Yurii Kyrylov, Natalia Kyrychenko, Tatyana Stukan and Hanna Zhosan. Formation of Enterprise. Management Strategies and Entrepreneurship Training. *International Journal of Management*. 2020. № 11(6). P. 793–800. URL: http://www.iaeme.com/MasterAdmin/Journal_uploads/ijm/VOLUME_11_ISSUE_6/IJM_11_06_067.pdf.

10. Мірзоева Т.В. Особливості вітчизняного ринку лікарської рослин в умовах сьогодення. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 209–212.
11. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
12. Boiko V., Kwilinski A., Misiuk M. & Boiko L. (2019). Competitive advantages of wholesale markets of agricultural products as a type of entrepreneurial activity: the experience of Ukraine and Poland. *Economic Annals-XXI*. № 175(1–2). P. 68–72. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V175-12>.
13. Вирощування лікарських рослин може стати високоприбутковою справою, 2018. URL: <https://superagronom.com/news/3609-viroschuvannya-likarskih-roslin-moje-stati-visokopributkovoyu-spravoyu>.
14. Приведенюк Н. Сучасні технології вирощування лікарських рослин. 2018. URL: <https://rrr.com.ua/science/nazar-pryvedenyuk-suchasni-tehnologiyi-vyroshhuvannya-likarskyh-roslyn>.
15. ТОП-5 найперспективніших лікарських рослин для фермерів. 2018. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/332-top-5-nauperspektivnishih-likarskih-roslin-dlya-fermeriv>.
16. Рубан Н. Трав'яний бізнес: чим і як займатися. 2019. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/project-news/1933-travyaniy-biznes-chym-i-yak-zaymatysia>.
17. Бізнес на лікарських травах: у коронакризу попит зростає. 2020. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/biznes-na-likarskih-travah-u-koronakrizu-popit-zrostaє>.

Reference:

1. Mirzoieva, T.V. (2018). Analiz suchasnoho stanu vyrobnytstva likarskykh roslyn v Ukraini [Analysis of the current state of growing medicinal plants in Ukraine]. *Pryazovskiyi ekonomichnyi visnyk [Pryazovskyi economic bulletin]*, 6(11), 62–67.
2. Palianychko, N.I., Olkhovych, S.Ya., Krokhtiak, O.V. (2019). Suchasnyi stan vyrobnytstva likarskoi roslynnoi syrovyny v Ukraini [The current state of growing medicinal plant-based raw materials in Ukraine]. *Zbalansovane pryrodokorystuvannia [Balanced nature management]*, (2), 81–87.
3. Nykytiuk, Yu.A. (2015). Ekoloho-ekonomichni determinanty rozvytku vyrobnytstva ta prerobky likarskykh roslyn [Ecological and economic determinants of the development of growing and processing medicinal plants]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu [Scientific bulletin of Kherson State University]*, 13 (1), 133–135.
4. Boiko, L.O., Slozhynska, V.O. (2020). Suchasni tendentsii vyrobnytstva likarskykh roslyn [The current tendencies of growing medicinal plants]. "Multidisciplinary research", *Abstracts of XIV International Scientific and Practical Conference*. Bilbao, Spain. (21–24 December, 2020), 54–55. DOI: 10.46299/ISG.2020.II.XIV.
5. Boiko, V.O., Boiko, L.O. (2018). Features of farm functioning under conditions of a competitive environment. *Ekonomika APK [Economics of AIC]*, (3), 56–62.
6. Boiko, L. (2020). Perspektyvy rozvytku simeinykh fermerskykh gospodarstv v umovakh konkurentnoho rynku [Prospects of the development of family farms under conditions of a competitive market]. *Tavriskiyi naukovyi visnyk. Seriya: Ekonomika [Tauride scientific bulletin. Series: Economics]*, (2), 78–85.
7. Averchev, O., Avercheva, N. (2020). Napriamy pidvyshchennia efektyvnosti vykorystannia zemelnykh resursiv u fermerskykh gospodarstvakh [Trends in increasing efficiency of using land resources on farms]. *Ekonomika ta derzhava [Economics and state]*, (5), 15–22.
8. Furdychko, O.I., Nykytiuk, Yu.A. (2015). Stratehichni priorytety derzhavnoi polityky rozvytku likarskoho roslynnytstva v Ukraini [Strategic priorities of the governmental policy of the development of medicinal plant production]. *Ekonomika APK [Economics of AIC]*, (8), 15–19.
9. Yurii Kyrylov, Natalia Kyrychenko, Tatyana Stukan and Hanna Zhosan (2020). Formation of Enterprise. Management Strategies and Entrepreneurship Training. *International Journal of Management*, 11(6), 793–800. URL: http://www.iaeme.com/MasterAdmin/Journal_uploads/ijm/VOL-UME_11_ISSUE_6/IJM_11_06_067.pdf.
10. Mirzoieva, T.V. (2013). Osoblyvosti vitchyznianoho rynku likarskykh roslyn v umovakh siohodennia [Specificity of the national market of medicinal plants under current conditions]. *Innovatsiina ekonomika [Innovative economics]*, (6), 209–212.
11. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
12. Boiko, V., Kwilinski, A., Misiuk, M. & Boiko, L. (2019). Competitive advantages of wholesale markets of agricultural products as a type of entrepreneurial activity: the experience of Ukraine and Poland. *Economic Annals-XXI*, 175(1–2), 68–72. <https://doi.org/10.21003/ea.V175-12>.

13. Vyroshchuvannia likarskykh roslyn mozhe staty vysokoprybutkovoio spravoiu [Production medicinal plants can become highly productive business] (2018). URL: <https://superagronom.com/news/3609-viroshchuvannya-likarskih-roslyn-moje-stati-visokopributkovoyu-spravoyu>.

14. Pryvedeniuk, N. Suchasni tekhnolohii vyroshchuvannia likarskykh roslyn [Modern technologies of growing medicinal plants] (2018). URL: <https://rrr.com.ua/science/nazar-pryvedenyuk-suchasni-tehnologiyi-vyroshhuvannya-likarskyh-roslyn>.

15. TOP-5 naiperspektyvnishykh likarskykh roslyn dlia fermeriv [TOP-5 of the most promising medicinal plants for farmers] (2018). URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/332-top-5-nayperspektivnishih-likarskih-roslyn-dlya-fermeriv>.

16. Ruban, N. (2019). Traviany biznes: chym i yak zaimatysia [Medicinal plant business: what and how to do]. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/project-news/1933-traviany-biznes-chym-i-iak-zaimatysia>.

17. Biznes na likarskykh travakh: u koronakryzu popyt zrostaie [Business on medicinal herbs: the demand is increasing in the coronavirus crises]. (2020). URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/biznes-na-likarskih-travah-u-koronakryzu-popit-zrostaie>.